Bartłomiej Bernacki
(Lublin)

„Młody człowiek epoki radzieckiej". Mobilizacyjna rola sowieckich organizacji społecznych i paramilitarnych na ziemiach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (1939-1941)

Propaganda w państwie totalitarnym, obok kreowania i podtrzymywania obrazu jego spójności, trwałości i jedności wokół wodza (Stalin), rządu i partii, utrzymywała również społeczeństwo w gotowości do likwidacji zagrażających mu nieustannie — wg niej samej — wewnętrznych i zewnętrznych wrogów ustroju. Pomocą w podnoszeniu kwalifikacji obronnych oraz sprawności fizycznej miały służyć organizacje społeczne i paramilitarne (na czele z partią komunistyczną), których struktury budowano od początku okupacji ziem północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Ich osiągnięcia w zakresie szkoleń wojskowych czy poszczególnych dyscyplin sportowych prezentowała i omawiała lokalna prasa, wydawana m.in. w języku polskim. Na jej łamach przekonywano także — głównie młodzież — do gremialnego wstępowania w szeregi Komsomołu czy Osoawiachimu, a także do szerszego udziału w masowych imprezach sportowych, w które niejednokrotnie wplatano elementy ćwiczeń wojskowych.

* * *

Przed powstającymi w początkach października 1939 roku komórkami partyjnymi Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi stanęło zadanie skonsolidowania wszystkich sił „postępowych" w walce o przekształcenie dotychczasowych stosunków społeczno-gospodarczych. Trudne początki działalności komitetów partyjnych były jednym z tematów, podjętych przez G. Ejdinowa w sprawozdaniu podsumowującym roczną pracę polityczną w zachodnich obwodach BSRR. „Tymczasowe Zarządy od razu stały się ośrodkiem politycznej, gospodarczej i kulturalnej pracy — relacjonował Ejdinow na łamach „Sztandaru Wolności" — pomagały one pracującym w tłumieniu oporu niedobitków klas panujących i ich agentur, pomagały tworzyć nowy rewolucyjny ład. Strzaskały one stary aparat państwowy, dokonały poważnej pracy celem przyciągnięcia mas pracujących do zorganizowania władzy radzieckiej (...). Budownictwo aparatu radzieckiego, kompletowanie gospo-

darczych, spółdzielczych i kulturalnych instytucyj, stanowiły najważniejsze zadania organizacji partyjnych"[1]. Jednocześnie komitety KP(b)B narażone były na ataki przedstawicieli byłej ekipy rządzącej, samorządów oraz „elementu kontrrewolucyjnego". Specyfika regionu, w którym rozpoczynała działalność KP(b)B wymagała od funkcjonariuszy partyjnych wyjątkowej „czujności rewolucyjnej". „Należało uważnie zbadać sytuację — kontynuował Ejdinow — starannie dobrać do aparatu radzieckiego najlepszych ludzi spośród miejscowej ludności, nie dopuścić do niego sprzedajnych agentów byłego rządu polskiego, oczyszczać aparat od niedobitków rozgromionych kontrrewolucyjnych partyj: PPS, Chadecji, Bundowców, Syjonistów i innych"[2]. W celu osiągnięcia lepszego kontaktu z miejscową ludnością napływowy element partyjny rozpoczął intensywną naukę języka polskiego. Specjalne kursy zorganizowano przy Obwodowym Komitecie KP(b)B w Białymstoku. Podobne zajęcia rozpoczęto również w Grodnie, Łomży i Czyżewie[3].

Przyjęcie do partii wiązało się z odbyciem stażu kandydackiego oraz ukończeniem specjalnego szkolenia, przewidzianego dla przyszłych działaczy partyjnych. Program szkolenia opierał się na indywidualnym i grupowym studiowaniu „Krótkiego Kursu WKP(b)"[4]. Wydanie tak ważnego dla każdego komunisty dzieła rozpoczęło nowy etap w budowaniu światopoglądu przyszłych członków partii. „Ukazanie się Krótkiego Kursu WKP(b) — pisał „Sztandar Wolności" — położyło koniec rzemieślnictwu i dezorganizacji w sprawie ustanawiania propagandy partyjnej, położyło koniec wszelkim szkodliwym komentarzom antymarksistowskim i antyleninowskim skażeniom"[5].

Jednym z najważniejszych zadań, stawianych przed członkiem partii była prosowiecka agitacja wśród miejscowej ludności. „Agitacja polityczna — ten potężny środek mobilizacji mas — odgrywała i nadal odgrywa olbrzymią rolę w rozwiązywaniu wszystkich zadań politycznych i gospodarczych. Nie ma potrzeby dowodzenia, że dobrze postawiona agitacja zapewnia bardziej

1 G. Ejdinow, *Rok pracy partyjnej w zachodnich obwodach Białorusi*, „Sztandar Wolności" (Mińsk), nr 9 z 10 X 1940, s. 2-4. Zob. też „Nowe Życie" (Grajewo), nr 3 z 19 X 1939, s. 2. G. Ejdinow — kierownik Wydziału Instruktorsko-Organizacyjnego KC KP(b)B.

2 G. Ejdinow, *Rok pracy partyjnej*..., s. 2-4.

3 *Aktyw partyjny uczy się języka polskiego*, „Sztandar Wolności", nr 8 z 10 I 1941, s. 4.

4 E. Krestnikow, *Zebranie sprawozdawcze rejonowej organizacji partyjnej*, „Sztandar Wolności", nr 37 z 14 II 1941, s. 2. *Historia Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej (bolszewików). Krótki kurs* została wydana po raz pierwszy w 1938 roku. Do roku następnego jej nakład przekroczył 15 milionów egzemplarzy. Dzieło, opracowane przy udziale Stalina, stało się podstawowym materiałem metodycznym dla członków partii, kandydatów oraz pracowników propagandy. Zob.: W. A. Niewieżyn, *Tajne plany Stalina. Propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939-1941*, Kraków 2001, s. 36.

5 *Ideowa broń bolszewizmu*, „Sztandar Wolności", nr 2 z 2 X 1940, s. 1. Por.: *Praca partyjnego gabinetu*, „Wolna Łomża" (Łomża), nr 50 z 28 V 1940, s. 2.

pomyślne wprowadzenie w życie najważniejszych decyzji"[6]. W każdej kampanii propagandowej, prowadzonej w latach 1939-1941, agitatorzy kładli nacisk na zwiększenie „czujności rewolucyjnej", co wiązało się m.in. z ochroną szeregów partyjnych, instytucji sowieckich czy powstających kołchozów przed napływem elementów „niepewnych", „kułackich" i „antybolszewickich".

* * *

Kuźnią przyszłych bojowników o panowanie komunizmu na świecie, a także zapleczem kadr partyjnych był Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży Białorusi — Komsomoł. Już 4 października 1939 roku Komitet Centralny Komsomołu podjął decyzję o utworzeniu organizacji komsomolskich na Zachodniej Białorusi. W dniu 11 grudnia 1939 roku KC KP(b)B podjął uchwałę „O utworzeniu organizacji komsomolskich w nowych obwodach BSRR". Z terenu republiki oddelegowano 110 instruktorów-komsomolców na stanowiska sekretarzy organizacji obwodowych i rejonowych[7]. Do końca 1939 roku do zachodnich obwodów Zachodniej Białorusi skierowano 1200 członków tej organizacji, z czego 400 z szeregów Armii Czerwonej[8].

Organizację Komsomołu tworzono odgórnie, organizując w pierwszej kolejności komitety obwodowe (12 grudnia 1939 r.), a następnie struktury terenowe[9]. W ciągu roku w zachodnich obwodach Białorusi zorganizowano 1534 dołowe organizacje komsomolskie, z czego 163 w kołchozach, 123 w przedsiębiorstwach, zakładach pracy i fabrykach, 101 w szkołach oraz 14 w uczelniach wyższych[10]. Do lipca 1940 roku w szeregach Komsomołu miało się znaleźć 23 620 członków z Zachodniej Białorusi[11].

Komsomoł w zachodnich obwodach Białorusi opierał się w swym działaniu — podobnie jak i jego mutacje we wszystkich republikach i obwodach autonomicznych ZSRR — na wytycznych, opracowanych przez Lenina w 1920 roku. W nomenklaturze komsomolskiej określano je mianem „leninowskich przykazań dla Komsomołu". W prasowym komentarzu do wystąpień Lenina nawoływano młodzież do poszanowania tej części dziedzictwa naukowo-kulturalnego ludzkości, które zostało zaakceptowane przez bolszewizm. „Lenin surowo krytykuje powierzchowność i zarozumiałość tej części

6 *Agitacja — to żywotna sprawa politycznych organizacji*, „Sztandar Wolności", nr 12 z 15 I 1941, s. 2.

7 A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, Łódź 1997, s. 91. Zob. też: M. Gnatowski, *W radzieckich okowach (1939-1941). Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939-1941*, Łomża 1997, s. 52.

8 W. Bonusiak, *Aparat okupacyjny na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. A. Sudoł, Bydgoszcz 1998, s. 122-123.

9 W. Bonusiak, *Aparat*..., s. 124.

10 G. Ejdinow, *Rok pracy partyjnej*..., s. 3-4.

11 W. Bonusiak, *Aparat*..., s. 126.

młodzieży — komentował „przykazania" Z. Mieleszczenko — która myśli, że można w całości zniszczyć i oddzielić wszystkie wielkie osiągnięcia mądrości ludzkiej, uzyskane przez klasę robotniczą w spadku po poprzednich epokach. (...) Lenin wskazywał młodzieży na konieczność głębokiego spadku kulturalnego po przeszłości z jednej strony, i krytycznej rewolucyjnej przeróbki tego spadku z drugiej (...). Komsomolcy winni dawać przykład dyscypliny pracy, umiejętności pracy organizacyjnej. Tylko w ścisłej pracy razem z robotnikami i chłopami można stać się prawdziwym komunistą (...) wysoka świadomość, żelazna dyscyplina w pracy i w nauce to wymierny wskaźnik oddania się Komsomołu sprawie partii"[12].

Kluczowym zadaniem, stawianym komitetom obwodowym na Zachodniej Białorusi przez kierownicze gremia Komsomołu w Mińsku, było dotarcie do najszerszych kręgów młodzieży celem maksymalnego zasilenia przez nią szeregów organizacji. Szczególne znaczenie w prowadzonej akcji akcesyjnej miały odegrać takie czynniki jak możliwość swobodnej nauki i pracy, a także szybkie wyjście ze stanu zacofania, będącego wynikiem klasowego ucisku. Podkreślano to w licznych komentarzach prasowych odnoszących się do działalności Komsomołu. „Specjalnie ważna jest rola komsomołu Republiki Białoruskiej w dziedzinie wychowania młodych obywateli, którzy jeszcze niedawno znajdowali się pod uciskiem kapitalistów i obszarników, którzy jeszcze rok temu nie mieli prawa do pracy, do nauki, do kulturalnego życia". Komsomoł w sposób rewolucyjny zmienić miał dotychczasowe życie młodzieży, skazanej na wegetację i bezrobocie, pozbawionej możliwości wszechstronnego kształcenia oraz udziału w życiu politycznym. „W komsomole młodzież pracująca widzi taką organizację — kontynuowano problem naboru do organizacji — która umożliwia jej zastosowanie w szerokim zakresie młodej energii, siły i inicjatywy. Komsomoł jako polityczny organizator wychowuje młodych ludzi na pełnowartościowych obywateli Związku Radzieckiego, rozwiniętych, przeszkolonych i politycznie zahartowanych uczestników budownictwa socjalistycznego"[13]. Członkowie Komsomołu mieli za zadanie wciągać ogół młodzieży w nurt socjalistycznego współzawodnictwa oraz walczyć z wszystkimi nieprawidłowościami w funkcjonowaniu aparatu administracyjnego i partyjnego państwa[14].

Od 15 października 1940 roku w Mińsku toczyły się obrady XIV Zjazdu Komunistycznego Leninowskiego Związku Młodzieży Białorusi. Wzięli w nim

12 Z. Mieleszczenko, *Leninowskie przykazania dla Komsomołu*, „Sztandar Wolności", nr 4 z 4 X 1940, s. 2.

13 *Komsomoł a wychowanie polityczne młodzieży*, „Sztandar Wolności", nr 72 z 27 XII 1940, s. 1.

14 L. Rajski, *Organizacja komsomolska kombinatu drukarskiego*, „Sztandar Wolności" nr 45 z 22 II 1941, s. 2; W. Gorbaniew, *Komsomolcy wiejscy przy siewie*, „Sztandar Wolności", nr 68 z 21 III 1941, s. 2; B. Kaufman, *Komsomoł w fabryce*, „Sztandar Wolności", nr 70 z 23 III 1941, s. 2; M. Brakier, *Komsomoł — to wielka siła*, „Sztandar Wolności", nr 78 z 27 III 1941, s. 2.

udział także członkowie organizacji, rekrutujący się z zachodnich obwodów republiki. Podczas wystąpień podkreślano silny napływ nowych członków na przełomie 1939 i 1940 roku (ok. 130 tys. przyjętych), co pozwoliło osiągnąć stan 263 tysięcy komsomolców na obszarze całej republiki[15]. Równolegle organizowane były obwodowe i rejonowe konferencje Komsomołu, podczas których podsumowano roczną działalność organizacji. Za poważny mankament uznano nierównomierny rozwój Komsomołu w terenie oraz brak właściwej kontroli ze strony komsomolskich władz obwodowych[16]. Najkorzystniej prezentowały się osiągnięcia Komsomołu obwodu białostockiego, na obszarze którego nawiązano współpracę z Osoawiachimem[17]. Szybki rozwój organizacji zanotowano także na obszarze Polesia[18].

W celu podniesienia poziomu ideowego członków Komsomołu oraz osób piastujących w organizacji funkcje kierownicze rozpoczęto cykl szkoleń w oparciu o miejscowe kursy wieczorowe (Nowogródek)[19] oraz system wykładów, prowadzonych przez lektorów partyjnych („Lenin o zadaniach komunistycznego wychowania młodzieży", „Jak powstała religia")[20]. Otwarte spotkania i wykłady miały również na celu włączenie się w nurt życia komsomolskiego dość licznej grupy młodzieży, nie zainteresowanej działalnością tej organizacji. „Celem wychowania młodzieży — charakteryzowano metody swoistego „werbunku" — należy wykorzystać wszelkie metody propagandy i agitacji. Młodzież należy wychowywać w kołach politycznych, drogą wciągania jej do stowarzyszeń, do organizacji masowych i Osoawiachimu. Młodzież należy nauczyć komunizmu"[21]. Dodatkowym bodźcem do wstąpienia w szeregi komsomolców miał więc być — w pewnym stopniu — paramilitarny charakter największego związku młodzieży w ZSRR.

15 „Sztandar Wolności", nr 1 z 1 X 1940, s. 1; nr 5 z 5 X 1940, s. 1.

16 *Na obwodowych konferencjach Komsomołu*, „Sztandar Wolności", nr 2 z 2 X 1940, s. 1. W ciągu roku obwodowe władze w Baranowiczach przyjęły w szeregi Komsomołu jedynie 2200 osób, co nie odbiło się pozytywnie na opinii KC KLZMB w Mińsku. Zob.: *XIV Zjazd Komsomołu Białorusi*, „Sztandar Wolności", nr 7 z 8 X 1940, s. 1.

17 Według raportów władz obwodowych w szeregi Komsomołu przyjęto 13 tysięcy osób, zrzeszonych w 410 oddziałach pionierskich oraz 65 organizacjach dołowych. Zob.: Fiłatowa, *O pracy organizacji komsomolskiej w szkołach obwodu białostockiego*, „Sztandar Wolności", nr 74 z 29 XII 1940, s. 2. Zob. też: M. Brakier, *Pierwsza konferencja komsomolska rejonu sowieckiego*, „Sztandar Wolności", nr 108 z 10 V 1941, s. 2.

18 Od marca 1940 roku w obwodzie pińskim powstać miało 207 organizacji komsomolskich. Zob.: B. Zygman, *Z czem stanęliśmy przed zjazdem*, „Sztandar Wolności", nr 5 z 5 X 1940, s. 2.

19 „Sztandar Wolności", nr 9 z 10 X 1940, s. 3.

20 W. Biały, *O pracy komsomolskiej w rejonie mońkowskim*, „Sztandar Wolności", nr 65 z 19 XII 1940, s. 2.

21 *Wzmocnić pracę Komsomołu wśród młodzieży nie zrzeszonej*, „Sztandar Wolności", nr 68 z 21 III 1941, s. 1.

* * *

Ważnym elementem w procesie wychowania społeczeństwa w duchu komunizmu stało się przygotowanie obywateli do pełnienia zaszczytnego obowiązku obrony ZSRR. Podkreślane przez Stalina nieustanne zagrożenie ze strony wrogów zewnętrznych stało się wykładnią dla działalności ogólnozwiązkowej organizacji o charakterze paramilitarnym — Towarzystwa Współdziałania w sprawach Obrony i Budownictwa Lotniczo-Chemicznego ZSRR — Osoawiachimu. „Wielki wódz narodów, towarzysz Stalin uczy nas — komentowała myśli Stalina „Wolna Praca" — byśmy byli zawsze w stanie pogotowia wobec niebezpieczeństwa napaści wojennej, żeby żaden przypadek i żadne sztuczki naszych zewnętrznych wrogów nie mogły nas zaskoczyć; trzeba wszelkimi sposobami umacniać naszą Czerwoną Armię, Czerwona Flotę, Czerwone Lotnictwo i Osoawiachim". Prasa sowiecka podkreślała osiągnięcia Osoawiachimu, szczególnie w okresie sowieckiej ekspansji (m.in. podczas wojny radziecko-fińskiej). „Osoawiachim to masowa, dobrowolna organizacja społeczna pracujących ZSSR, której zadaniem jest pomagać partii i rządowi wzmacniać zdolność obronną naszej kwitnącej ojczyzny"[22]. Jedynym kryterium branym pod uwagę podczas rekrutacji nowych członków była ich sprawność fizyczna. „Setki tysięcy pracujących mężczyzn i kobiet, młodzieży i starców uczą się w kółkach Osoawiachimu sztuki wojennej, specjalizują się w jednej albo dwóch dziedzinach wojskowości"[23]. Dobrowolny udział w przysposobieniu wojskowym przynosił korzyści nie tylko członkom organizacji, ale przede wszystkim Armii Czerwonej, która otrzymywała gotowe „kadry różnych specjalności wojskowych". Dla wielu członków Osoawiachimu udział w zajęciach szkoleniowych stanowić miał początek kariery wojskowej w szeregach armii. Zajęcia wojskowe obejmowały naukę strzelania, obronę przeciwgazową oraz szkolenie lotników i szoferów.

Obwodowy Komitet KP(b)B w Białymstoku podjął w początkach 1940 roku decyzję o rozwinięciu struktur Osoawiachimu we wszystkich podległych rejonach. Działające na terenie Białegostoku i Grodna oddziały organizacji cieszyć się miały dużym zainteresowaniem wśród robotników. Do lutego 1940 roku w większości białostockich kombinatów tekstylnych funkcjonowały komórki Osoawiachimu, skupiające ok. 140 członków. Planowano także uruchomienie placówek organizacji na wsi. Brak wzmianek o działalności Osoawiachimu poza miastem pozwala przypuszczać, iż w początkowym okresie okupacji akcja ta nie przyniosła władzom obwodowym pożądanego efektu[24]. Większe zainteresowanie Osoawiachimem miało wystąpić

22 Bierin, *Utworzymy potężną organizację Osoawiachim*, „Wolna Praca" (Białystok), nr 19 z 17 II 1940, s. 3.

23 Tamże, s. 3.

24 Tamże, s. 3.

z okazji XXIII rocznicy powstania Armii Czerwonej[25]. Sama aktywność Osoawiachimu podnosiła się wyraźnie podczas kampanii wyborczych. Zebrania przedwyborcze tej organizacji wysunęły wielu kandydatów do Rad Najwyższych i Rad Delegatów poszczególnych szczebli. Wielu spośród agitatorów wywodziło się właśnie z Osoawiachimu[26].

Jedną z form szkolenia i sprawdzianem umiejętności członków Osoawiachimu były biegi przełajowe, organizowane niezależnie od pory roku. Wpływały one na umiejętność działania w zespole oraz na dokładne zapoznanie się z obszarem rejonu czy obwodu, który mógł stać się teatrem rzeczywistych działań wojennych. Zwycięzcy biegów otrzymywali odznaki odpowiadające zdobytej specjalności: „Strzelca Woroszyłowskiego", obrony przeciwlotniczej, obrony przeciwchemicznej i inne[27]. Prowadzono także kursy dla kierowników organizacji dołowych Osoawiachimu, podczas których zapoznawano uczestników z taktyką współczesnych bitew, pracą polityczno-oświatową w Armii Czerwonej oraz rodzajem uzbrojenia i sprzętu wojskowego[28]. Osobne szkolenia odbywali kandydaci na kierowników cywilnej obrony przeciwlotniczej oraz instruktorzy strzeleccy[29].

Szczególne zainteresowanie Osoawiachimem wykazywała młodzież, do której „promień światła i kultury przeniknął dopiero z wprowadzeniem władzy radzieckiej"[30]. Zupełnie naturalna była zapewne chęć zapoznania się z nowościami technicznymi, niedostępnymi wcześniej w takim zakresie mieszkańcom kresów północno-wschodnich. Obowiązkowe szkolenia paramilitarne odbywali także członkowie partii — działacze rejonowych komitetów partyjnych. Nieustanne podnoszenie kwalifikacji wojskowych stanowiło „święty obowiązek każdej organizacji partyjnej i każdego komunisty". Kursy przysposobienia obronnego dla funkcjonariuszy partyjnych (strzelanie oraz czytanie map) wzbogacone były o wykłady na temat sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej ZSRR[31]. Zestawy ćwiczeń obronnych, obejmujące walkę

25 M.in. w rejonie wołkowyskim liczebność organizacji pierwiastkowych wynosić miała od 180 do 300 osób. Zob.: K. Sikoryn, *Zwiększa się ilość członków Osoawiachimu*, „Sztandar Wolności", nr 44 z 21 II 1941, s. 4. W styczniu liczba członków Osoawiachimu w obwodzie białostockim wynieść miała 24 tysiące. Zob.: Klimow, *Organizujemy wyszkolenie obronne*, „Sztandar Wolności", nr 20 z 25 I 1941, s. 2.

26 Bierin, *Utworzymy potężną...*, s. 3.

27 *Jeszcze bardziej uaktywnić pracę masowo-obronną*, „Nowe Życie" (Grajewo), nr 41 z 29 VI 1941, s. 1.

28 A. Szewczenko, *Szkolenie wojskowe komunistów*, „Sztandar Wolności", nr 2 z 3 I 1941, s. 3.

29 W. Bulat, *W organizacji „Osoawiachimu"*, „Sztandar Wolności", nr 1 z 14 XII 1940, s. 4. Zob. też: P. Pawłow, *Osoawiachim Brześcia w roku 1940*, „Sztandar Wolności", nr 20 z 25 I 1941, s. 4; A. Chomicz, *Kurs instruktorów obrony przeciwlotniczej*, „Sztandar Wolności", nr 27 z 2 II 1941, s. 4.

30 W. Gmyr, *Młodzież wsi Soszyca w obwodzie brzeskim*, „Sztandar Wolności", nr 22 z 28 I 1941, s. 4.

31 K. Sikoryn, *Przeszkolenie wojskowe aktywu partyjnego*, „Sztandar Wolności", nr 31 z 7 II 1941, s. 2.

wręcz oraz transport rannych opracowano także dla uczniów starszych klas oraz pionierów[32].

* * *

Mieszkańcy zachodnich obwodów Białorusi, podobnie jak wszyscy obywatele ZSRR podlegali poborowi w szeregi Armii Czerwonej. Dla wielu członków Osoawiachimu służba w oddziałach armii stanowić miała uzupełnienie i podniesienie na wyższy poziom dotychczas nabytej wiedzy wojskowej. „Z niecierpliwością czekałem — relacjonował poborowy z Grajewa Makarewicz — dnia stawienia się do komisji poborowej. Byłem bezgranicznie rad, gdy dowiedziałem się o przydzieleniu mnie do artyleryjskiej szkoły pułkowej. Obiecuję być śmiałym i odważnym artylerzystą, dobrze znającym swe obowiązki"[33].

Armia Czerwona była reklamowana na łamach prasy jako zwycięskie ramię partii. Dla żołnierzy i poborowych stanowić miała kolektyw, w którym dzięki socjalistycznemu współzawodnictwu nabierali oni odwagi oraz poświęcenia w codziennej walce i służbie. Relacje służbowe między szeregowymi a oficerami diametralnie różniły się od tych, jakie panowały w armii polskiej. Próbę porównania stosunków panujących w byłej kapitalistycznej armii polskiej i Armii Czerwonej podjął A. Hocherman. „Szczerość, niewymuszoność, braterska bezpośredniość — oto, co cechuje stosunki dowódców i szeregowych Armii Czerwonej i co tak podziwiamy my, którzyśmy przeszli służbę w armii kapitalistycznej Polski. Bodajże nigdzie nie uwidoczniła się tak pańskość jak właśnie w armii"[34]. Służba wojskowa w Drugiej Rzeczypospolitej zmieniać miała życie młodych poborowych (zwłaszcza wywodzących się spośród mniejszości narodowych) w pasmo udręk, zadawanych przez przełożonych. Przekonywujące miały się wydać czytelnikowi wspomnienia byłych żołnierzy polskich. „W byłym państwie polskim młodzież która ukończyła 21 lat była zaciągana do służby wojskowej. Życie rekruta było okropne. Ileż znęceń i okrucieństw taki żołnierz zaznawał nie tylko od podoficerów zawodowych, podoficerów służby czynnej, ale nawet od starszych szeregowców i zwykłych żołnierzy starszego rocznika (...). Rekrut w ogóle był uważany za stworzenie bezwartościowe, będąc zabawką i obiektem ogólnego znęcania się nad nim ze strony przełożonych i dowódców". Stosunki panujące w armii polskiej oraz poziom wyszkolenia były przyczyną szybkiej klęski w 1939 roku oraz spowodowały masowe poparcie dla wkraczającej Armii Czerwonej. „Dziesiątki tysięcy byłych żołnierzy armii polskiej zaznali wolności wraz z całym narodem Białorusi i Ukrainy Zachodniej, dzięki przybyłej potężnej, wybawicielskiej Czerwonej Armii"[35].

32 „Pionier Biełorussii" (Mińsk), nr 46 z 12 VI 1941, s. 2-3.

33 W. Biały, *Odprowadzają poborowców*, „Sztandar Wolności", nr 22 z 25 X 1940, s. 3.

34 A. Hocherman, *Po raz pierwszy w życiu w szeregach Armii Czerwonej*, „Sztandar Wolności", nr 73 z 28 XII 1940, s. 1.

35 M. A. Sejneński, *Wspomnienia byłego żołnierza armii polskiej*, „Awangard" (Augus-

Rozpoczęty 15 września 1940 roku pobór cieszył się dużym zainteresowaniem wśród młodzieży. Na terenie punktów rekrutacyjnych odbywały się festyny oraz występy artystycznych zespołów wojskowych. Poborowych nierzadko odprowadzać miały całe rodziny, co wytwarzało nastrój wielkiego święta państwowego. Świadczyć to miało również o dość dużym zaufaniu starszego pokolenia, pokładanym w sowieckich instytucjach państwowych[36]. Dla poborowych organizowano także specjalne spotkania z uczestnikami wojny z Finlandią. Stanowiły one pewien element edukacyjny dla przyszłych żołnierzy, a doświadczeni frontowcy dla wielu stanowić mieli wzór do naśladowania[37]. Publikowano także listy poborowych, którzy dostąpili zaszczytu służby w jednostkach służących na froncie fińskim[38]. W ten sposób utrzymywano, że zakończony w listopadzie 1940 roku pobór okazać się miał pełnym sukcesem władz.

* * *

O rozwój sprawności fizycznej społeczeństwa na okupowanych obszarach oraz utrzymanie jej na wysokim poziomie dbały również kluby i sekcje sportowe. Nowe organizacje sportowe — jak zapewniała prasa — w przeciwieństwie do paramilitarnych struktur skupiających młodzież Drugiej Rzeczypospolitej były otwarte dla wszystkich. Dalekie też były od „skażenia klasowego i narodowościowego". „Z wielkim rozmachem rozwija się sport w zachodnich obwodach BSRR. Młodzież pracująca w byłym burżuazyjnym państwie polskim, a zwłaszcza młodzież wiejska, nie miała możności uprawiania sportu. Półwojskowe organizacje faszystowskie (Strzelec itp.) zaprawiały młodzież pod względem fizycznym do walki ze strajkującymi. Żaden uczciwy młody robotnik czy parobek nie szedł do tych organizacji, chociaż nęciły go one obietnicą dostarczenia pracy"[39].

Udział w wydarzeniach sportowych podnosił również stopień obronności kraju. „Sport dlatego przybrał tak wielkie rozmiary, że lud nasz lubi go i rozumie jego znaczenie — pisał w artykule redakcyjnym „Sztandar Wolności". — Kultura fizyczna kształtuje ciało, urabia energetyczny charakter, tworzy

tów), nr 14 z 7 XI 1939, s. 3. Jeszcze w trakcie kampanii wrześniowej oficerowie polscy urządzać mieli liczne libacje, a ich stosunek do szeregowych prowadził przed wojną do licznych samobójstw. Zob.: *Pierwsze dnie*, „Almanach Literacki", Lwów 1941, nr 1, s. 98-112. Mimo wysokich kar prowadzono jednak w szeregach armii agitację komunistyczną. Nielegalne rewolucyjne gazetki pułkowe (m.in. „Nowiny Żołnierskie" — Dęblin oraz „Głos Żołnierzy") opisywały przypadki samobójstw oraz stosunku korpusu oficerskiego do szeregowych. Zob.: S. Górniak, *Z przeklętej przeszłości. Obrazki z armii polskiej*, „Sztandar Wolności", nr 46 z 23 II 1941, s. 3.

36 *Pobór do Armii Czerwonej*, „Sztandar Wolności", nr 1 z 1 X 1940, s. 1. Zob. też: „Wolna Praca", nr 118 z 16 X 1940, s. 3.

37 S. Chomicz, *Spotkanie młodzieży z uczestnikiem walk przeciw fińskim białogwardzistom*, „Sztandar Wolności", nr 15 z 18 I 1941, s. 4.

38 G. Kożycz, *List z Armii Czerwonej*, „Sztandar Wolności", nr 50 z 30 XI 1940, s. 4.

39 *Sport — to poważna sprawa o znaczeniu państwowym*, „Sztandar Wolności", nr 122 z 27 V 1941, s. 1.

ludzi mężnych i silnych, ludzi wytrzymałych na wszelkie trudy i niewygody jeśli zajdzie potrzeba (...). Dzisiejszy sportowiec — to jutrzejszy bojownik. Radzieccy sportowcy czynem wykazali swe oddanie dla partii Lenina-Stalina w walkach przeciw fińskim białogwardzistom. Fizyczny hart, wytrzymałość, silna wola i nie znająca lęku odwaga — oto cechy, które pozwoliły im skutecznie walczyć z wrogiem i zwyciężać go"[40]. Redakcja „Wolnej Pracy" z kolei dostrzegła, jak istotnym elementem ogólnego wychowania komunistycznego, formą profilaktyki oraz pomocą w utrzymaniu dyscypliny pracy stanowił sport. „Kultura fizyczna stała się nieodłączną częścią wychowania komunistycznego obywateli radzieckich, jednym ze środków wzmacniania zdrowia pracujących, przygotowania ich do pracy i obrony. Partia, rząd radziecki i osobiście towarzysz Stalin zwracają szczególną uwagę na fizyczne wychowanie młodzieży i na rozwój masowego ruchu sportowego w kraju"[41].

W odróżnieniu od krajów kapitalistycznych sport w zachodnich obwodach Białorusi — jak i w całym ZSRR — cieszyć się miał ogromną popularnością. Powszechny dostęp do klubów i środków masowego przekazu sprawił, że „poranna gimnastyka radiowa i skomplikowane ćwiczenia gimnastyczne znalazły zwolenników wśród setek tysięcy obywateli radzieckich". Rywalizacja sportowa opierała się na przejrzystych zasadach, wywołując między zawodnikami uczciwą konkurencję. Właściwe relacje: trener — zawodnik, pozwalały sportowcom ZSRR osiągać znaczące sukcesy na arenie międzynarodowej. Sport sowiecki daleki był od przekupstwa i handlu zawodnikami, nie opierał się także na prywatnej własności klubów i zawodników. „Sport w krajach kapitalistycznych nie służy krzepieniu mas, ale do produkcji „unikatów", które napychają kieszeń władcom związków sportowych. Np. w Ameryce nie tworzy się klubów bokserskich, tylko organizuje zawody pojedynczych zawodników, na które przychodzi od 50 do 100 tysięcy widzów, płacąc nierzadko po 100 dolarów za bilet. Większość pieniędzy zbiera do kieszeni menadżer. Kalectwo spotyka większość bokserów. W piłce nożnej fakt podkupowania najlepszych zawodników, co powoduje rozpad innych drużyn. Robią to głównie Arsenal Londyn, Rapid Wiedeń. Drużyny są przeciążone, grając 3-4 mecze w tygodniu. Jeśli kluby robotnicze chcą na Zachodzie funkcjonować, to ich członkowie płacą duże składki, a „honorowym" prezesem jest właściciel danej fabryki"[42].

Jedną z dyscyplin, cieszących się największym zainteresowaniem wśród społeczeństwa zachodnich obwodów, były szachy. Dział szachowy, ukazujący się od listopada 1940 roku na łamach „Sztandaru Wolności", stanowił w tym okresie większość informacji zamieszczanych w rubrykach sporto-

40 Tamże.

41 *O masowy rozwój sportu*, „Wolna Praca", nr 58 z 16 V 1941, s. 1.

42 *Sport w krajach kapitalistycznych*, „Sztandar Wolności", nr 22 z 25 X 1940, s. 4.

wych[43]. Szachowi reprezentanci Białegostoku, Pińska i Baranowicz (Tadeusz Zabłudowski, Kaufman, Barycz, Kremier i Szpiegelmacher) zostali wytypowani na XII Mistrzostwa Szachowe Białorusi. Skład drużyn został zatwierdzony przez Sekcję Szachowo-Warcabową Komitetu ds. Kultury Fizycznej i Sportu przy Radzie Komisarzy Ludowych BSRR[44]. XII Mistrzostwa Szachowe Białorusi odbyły się w 1941 roku i były na bieżąco relacjonowane na łamach „Sztandaru Wolności". Poszczególne partie opatrywano często komentarzami wybitnych szachistów ZSRR. Ogółem z zachodnich obwodów w zwodach wzięło udział 15 zawodników. Jedyne sukcesy zapisali na swoje konto szachiści Brześcia. Zawodnicy białostoccy „nie wykazali się dostateczną znajomością teorii szachowej" i poprzez „agresywny nastrój" i „hazardowe ataki" przegrali decydujące partie[45].

Sukcesem władz sportowych w zachodnich obwodach Białorusi okazało się przyznanie prawa do zorganizowania republikańskich zawodów bokserskich w Grodnie[46]. Poważnym osiągnięciem sportowców Białegostoku był udział w finale, obok reprezentantów Mińska i Zachodniego Specjalnego Okręgu Wojskowego[47]. Zawody o randze republikańskiej odbyły się także w Białymstoku, w którym spotkały się drużyny bilardzistów, m.in. z Białegostoku, Baranowicz i Pińska[48]. Białystok był także miastem odwiedzanym przez sportowców ZSRR oraz świadkiem ustanawiania przez nich „nowych światowych rekordów"[49].

Kluby sportowe oraz władze republikańskie zwracały szczególną uwagę na rozwój i upowszechnienie sportów zimowych. Zauważalny wzrost sekcji narciarskich nastąpił po nieudanej kampanii fińskiej, podczas której uwidocz-

43 „Sztandar Wolności", nr 30 z 3 XI 1940, s. 4; nr 56 z 8 XII 1940, s. 4; nr 62 z 15 XII 1940, s. 4; nr 68 z 22 XII 1940, s. 4; nr 74 z 29 XII 1940, s. 4; nr 1 z 1 I 1941, s. 4; nr 10 z 12 I 1941, s. 4; nr 16 z 19 I 1941, s. 4; nr 27 z 2 II 1941, s. 4; nr 33 z 9 II 1941, s. 4; nr 39 z 16 II 1941, s. 4; nr 115 z 18 V 1941, s. 4.

44 B. Grodecki, *Szachy i warcaby*, „Sztandar Wolności", nr 15 z 17 X 1940, s. 4. Sekcje warcabowe w zachodnich obwodach okazały się za słabe do wystawienia reprezentacji na mistrzostwa republiki.

45 „Sztandar Wolności", nr 91 z 17 IV 1941, s. 4; nr 93 z 19 IV 1941, s. 4; nr 95 z 22 IV 1941, s. 4; nr 105 z 7 V 1941, s. 4. W grudniu 1940 roku rozpoczął się także turniej korespondencyjny między reprezentacją Pińska i Mozyrza. Zob.: Ł. Kręcki, *Pierwszy turniej szachowy drogą korespondencyjną*, „Sztandar Wolności", nr 70 z 25 XII 1940, s. 4.

46 *Indywidualny czempionat w boksie*, „Sztandar Wolności", nr 16 z 18 X 1940, s. 4.

47 *Rozgrywka o indywidualne pierwszeństwo BSRR w boksie*, „Sztandar Wolności", nr 24 z 27 X 1940, s. 4.

48 *Rozgrywka o pierwszeństwo w grze w bilard*, „Sztandar Wolności", nr 25 z 29 X 1940, s. 4. Mieszkańcy Białegostoku mogli oglądać także mecze piłkarskie z drużynami Mińska oraz brać udział w biegach przełajowych. Zob.: *Do biegu stanie ponad 10 000 osób*, „Sztandar Wolności", nr 139 z 15 VI 1941, s. 4; „Sztandar Wolności", nr 12 z 15 X 1940, s. 4.

49 *Światowy rekord ciężkiego atlety Milejewa*, „Sztandar Wolności", nr 30 z 3 XI 1940, s. 4.

niły się poważne braki w wyszkoleniu jednostek i przygotowaniu ich do walk podczas niesprzyjających warunków atmosferycznych. Poprzez propagowanie sportów zimowych władze sowieckie zamierzały przygotować kadry, które stanowiłyby podstawę dla tego typu formacji[50]. Najważniejsze ośrodki szkoleniowe powstały w Białymstoku[51], Grodnie[52] i Pińsku[53]. W związku z gwałtownym rozwojem sportów zimowych wzrosło zapotrzebowanie na sprzęt przeznaczony do uprawiania poszczególnych dyscyplin. Decyzją Związku Białoruskiej Kooperacji Przemysłu Leśnego zorganizowano produkcję nart w Grodnie (artel „Wschód")[54] oraz Pińsku (fabryka „Rekord")[55]. Mimo wytężonej działalności władz nie wszyscy zainteresowani mogli zaopatrzyć się w konieczny sprzęt sportowy[56]. Z brakiem sprzętu borykały się także kluby sportowe. Z tego powodu odwołano szereg zimowych imprez sportowych, w tym obwodowy turniej hokejowy w Białymstoku[57].

Podsumowaniem sezonu zimowego oraz sprawdzianem umiejętności sportowych miały być zorganizowane w styczniu 1941 roku republikańskie zawody narciarskie[58]. Dodatkową okazję do ich przeprowadzenia stanowiła dwudziesta trzecia rocznica powstania Armii Czerwonej. Podczas zawodów wielu biegaczy uzyskało wymagane normy, otrzymując odznakę GTO (Gotów do Obrony Ojczyzny). Żywe zainteresowanie zawodami zaobserwowano m.in. w Kobryniu, Hajnówce, Wysokiem Litewskim, Kleszczelach, Antopolu, Krynkach, Knyszynie, Grajewie i Prużanie[59]. W zamyśle władz obwodowych zawody miały zachęcić młodzież do ciągłego uprawiania sportu i pozbawienia go elementu sezonowości. „Ożywienie sportowe, które daje się zauważyć w obwodzie w związku z krosem, nie powinno być zjawiskiem krótkotrwałym. Trzeba, aby młodzież radziecka polubiła narciarstwo i marsze i aby stale je uprawiała"[60]. Ostateczne wyniki biegu wykazały, iż obwo-

50 Zob. m.in.: J. Rabinowicz, *Wzmocnić propagandę narciarstwa w zakładach radiowych im. Mołotowa w Mińsku*, „Sztandar Wolności", nr 23 z 29 I 1941, s. 4.

51 *Ośrodki narciarskie*, „Sztandar Wolności", nr 36 z 14 XI 1940, s. 4.

52 W. Wiktorowski, *Przygotowanie do sportowego sezonu zimowego*, „Sztandar Wolności", nr 61 z 14 XII 1940, s. 4.

53 B. Brzeziński, *Narada w sprawie wychowania sportowego*, „Sztandar Wolności", nr 72 z 27 XII 1941, s. 4.

54 W. Wiktorowski, *Przygotowanie do sportowego sezonu zimowego*..., s. 4.

55 *Wyrób nart w BSRR*, „Sztandar Wolności", nr 59 z 12 XII 1940, s. 4.

56 Brak zimowego sprzętu sportowego notowano nawet w Mińsku. Zob.: *O nartach i łyżwach*, „Sztandar Wolności", nr 26 z 30 X 1940, s. 4.

57 J. Malewicz, *Zima w sporcie białostockim*, „Sztandar Wolności", nr 24 z 30 I 1941, s. 4.

58 Zawody narciarskie odbywały się na szczeblach obwodów i rejonów już w grudniu 1940 roku. Zob.: „Sztandar Wolności", nr 70 z 25 XII 1940, s. 4.

59 F. Staniszewski, *Obwód baranowicki w przededniu krosu komsomolskiego im. XXIII Rocznicy Armii Czerwonej*, „Sztandar Wolności", nr 26 z 1 II 1941, s. 4. Zob. też: T. Lasowicz, *Młodzież garnie się do sportu*, „Sztandar Wolności", nr 57 z 8 III 141, s. 4.

60 M. Aleksiejew, *Obwód brzeski przed zawodami narciarskimi imienia XXIII Rocznicy Armii Czerwonej*, „Sztandar Wolności", nr 25 z 31 I 1941, s. 4.

dy zachodnie dość dobrze przygotowały się do zawodów, zajmując miejsca od 2 do 7, wyprzedzając obwody homelski czy witebski[61].

Masowemu zainteresowaniu sportem towarzyszył rozwój klubów i organizacji sportowych. W porozumieniu z Osoawiachimem w Białymstoku powstał klub lotniczo-szybowcowy. Prowadzono w nim „praktyczne zajęcia lotnicze" oraz ćwiczenia obejmujące m.in. skoki spadochronowe[62]. Szybowcowy Klub Drugiej Kategorii powołano przy lotnisku w Brasławiu, dzięki inicjatywie Republikańskiej Rady Osoawiachimu. Zajęcia prowadzono od lata 1940 roku[63].

W lutym 1940 roku zorganizowano w Białymstoku klub sportowy „Spartak". Największym zainteresowaniem cieszyła się piłka nożna (75 członków w sekcji). Poważnym utrudnieniem dla klubu okazać się miał brak boiska dla koszykarzy. Spowodowało to „kompletne zaniedbanie żeńskiej sekcji koszykówki"[64]. Brak głębszego zaplecza dla poszczególnych dyscyplin nadrabiany był „wielkim zapałem zawodników"[65]. W początkach 1940 roku rozpoczęło swoją działalność Grodzieńskie Stowarzyszenie Sportowe „Spartak". Poważne sukcesy odnotowały sekcje sportów wodnych, kulturystyczna, bokserska oraz gimnastyczna[66].

Ważnym zadaniem postawionym przed organizacjami sportowymi było szerzenie kultury fizycznej w środowisku wiejskim. Z inicjatywy Komitetu ds. Kultury Fizycznej przy Radzie Komisarzy Ludowych BSRR oraz „na życzenie młodzieży" zorganizować miano do listopada 1940 roku ok. 180 kołchozowych klubów sportowych, skupiających 2500 osób. Część obiektów sportowych powstało dzięki wysiłkowi zainteresowanej młodzieży, co świadczyć miało o wielkiej popularności sowieckiego sportu. Dużym zainteresowaniem wśród mieszkańców wsi cieszyła się lekkoatletyka, co wydatnie przyczyniło się do zorganizowania kołchozowych zawodów im. Wszechzwiązkowej Wystawy Rolniczej. Oddolne inicjatywy stanowiły bodziec dla obwodowych komitetów wychowania fizycznego, które zorganizowały kursy dla „organizatorów grup ćwiczeń fizycznych". Absolwenci szkoleń skierowani zostali do pracy przy rejonowych wydziałach wychowania fizycznego[67].

61 *Wyniki Pierwszego Wszechzwiązkowego Komsomolskiego Krossu w BSRR*, „Sztandar Wolności", nr 61 z 13 III 1941, s. 4.

62 *Klub sportowy w Białymstoku*, „Sztandar Wolności", nr 34 z 11 II 1941, s. 4.

63 W. Wójcik, *Na lotnisku szybowców w Brasławiu*, „Sztandar Wolności", nr 8 z 10 I 1941, s. 4.

64 J. Malewicz, *Więcej uwagi dla sekcji żeńskiej*, „Sztandar Wolności", nr 61 z 13 III 1941, s. 4. Do lekceważenia zajęć sportowych oraz treningów dochodziło także w pińskich klubach sportowych „Dynamie", „Spartaku" i „Wschodzie". Zob.: B. Brzeziński, *Narada w sprawie wychowania sportowego*..., s. 4.

65 J. Malewicz, *Koszykówka i siatkówka w białostockim „Spartaku"*, „Sztandar Wolności", nr 11 z 14 I 1941, s. 4.

66 J. Jurewicz, *Kultura fizyczna idzie w masy*, „Sztandar Wolności", nr 21 z 24 X 1940, s. 4.

67 E. Rywosz, *Rozwija się wychowanie fizyczne na wsi*, „Sztandar Wolności", nr 41 z 20 XI 1940, s. 4.

W planach na 1941 rok zakładano udział w zawodach sportowych zorganizowanych grup z poszczególnych fabryk i zakładów pracy. Dokonano podziału zawodów, wprowadzając konkurencje eliminacyjne. Spartakiady wyłaniać miały najlepsze drużyny z miast, rejonów i obwodów, które stopniowo przechodzić miały do imprez o zasięgu republikańskim. Ogółem dla zachodnich obwodów Białorusi zaplanowano 56 wydarzeń sportowych rangi republikańskiej[68].

* * *

Wraz ze zbliżającym się konfliktem niemiecko-radzieckim na łamach prasy pojawiło się więcej materiałów, dotyczących zagadnień obronności oraz omawiających ćwiczenia poszczególnych rodzajów broni. Serwisy zagraniczne informowały społeczeństwo zachodnich obwodów Białorusi o toczących się walkach powietrznych nad Wielką Brytanią i Kanałem La Manche oraz starciach w Afryce Północnej, Grecji i Jugosławii. Wszystkie te zabiegi miały zapewne na celu przygotowanie mieszkańców ZSRR do nieuchronnego starcia z III Rzeszą.

Змест

Прапаганда ў дзяржаве Сталіна была істотным элементам кіравання краінай. У трыццатых гадах XX ст. даволі паспяхова будавала яна мадэль савецкага чалавека, якая пасля 1939 года, у якасці сфармаванага ўзору для пераймання, была таксама перанесена на тэрыторыю паўночна-ўсходніх зямель II Рэчы Паспалітай. Месцам фармавання будучых змагароў за камунізм быў Камсамол. У выніку праводжаных дзеянняў ужо напрыканцы 1939 года на тэрыторыі Заходняй Беларусі створаных было больш за паўтары тысячы камсамольскіх рэгіянальных і галіновых структур. Камсамол — як масавая арганізацыя — выконваў толькі задачы партыі па выхаванні моладзі. Сістэма абучэння лідэраў спрыяла трансфармацыі ідэалагічнага зместу пры захаванні розных форм яго пераказу. Іншай формай мабілізацыі мас для службы „вялікаму правадыру Сталіну" было засноўванне арганізацый ваенізаванага характару, такіх як Асаавіяхім. Мела гэта быць усеагульная арганізацыя, члены якой мелі абавязак удасканальваць свае ваенныя ўмеласці. Абучэнням ідэалагічнага характару спадарожнічалі спартыўныя заняткі. З думкай аб ваеннай падрыхтоўцы ў кожным населеным пункце арганізаваліся спартыўныя клубы і секцыі. Прэса распаўсюджвала інфармацыю аб сацыялістычным спартыўным спаборніцтве як аб праяве дбайнасці ўлад пра здароўе працоўных мас.

[68] K. Jarnowicz, *Program imprez sportowych na rok 1941*, „Sztandar Wolności", nr 81 z 5 IV 1941, s. 4.